

Владислав Кириченко, Володимир Пилипенко

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ЕКСКУРСІЙНЕ БЮРО (1919–1924 рр.) ТА ПОЧАТОК ШКІЛЬНОГО ТУРИЗМУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Стаття присвячена початковому етапу діяльності Чернігівського екскурсійного бюро (1920–1924 рр.). Автори аналізують структуру бюро, склад і обов'язки учасників. Як одна з головних особливостей діяльності ЧЕБ визначена наукова спрямованість його діяльності. Автори пропонують вважати ЧЕБ попередником станцій юних туристів, адже у своїй діяльності бюро активно використовувало елементи туризму.

Ключові слова: Чернігівське екскурсійне бюро, туризм, екскурсії.

Протягом майже усього радянського періоду існування української школи важливу роль у вихованні учня та становленню його особистості надавали шкільному туризму. Звідси виникає актуальність дослідження останнього, умов становлення та особливостей його розвитку.

Розвідка присвячена діяльності Чернігівського екскурсійного бюро. Хронологічні межі дослідження обіймають період із 1919 по 1924 рр. і обумовлені існуванням ЧЕБ як окремої установи. Згодом, у 1925 р. бюро було переведено до складу історичного музею Чернігова і перетворюється на структурний його підрозділ.

Діяльність Чернігівського екскурсійного бюро не є *tabularasa*, проте й узагальнюючого дослідження теж немає. Початок зацікавленості у історії вітчизняної туристично-екскурсійної справи пов'язаний зі здобуттям Україною незалежності. Саме тоді з'являються перші дослідження, автори яких звертали увагу на національні особливості формування системи освіти в УСРР. Природно, що одними із перших до історії ЧЕБ звернулися чернігівські дослідники: О. Коваленко, Т. Демченко, В. Онищенко, В. Ткаченко. Опосередковано до історії ЧЕБ зверталися М. Грибанова, В. Федорченко, С. Матвієнко, Т. Корнієнко, та О. Костюкова. Можна виділити два підходи до історії ЧЕБ: у контексті розвитку краєзнавчого руху та становлення екскурсійної справи у 1920 рр. Закономірним наслідком таких підходів є й термінологічна плутанина. У різних дослідженнях зустрічаємо «краєзнавчо-екскурсійну», «краєзнавчо-туристичну» та «екскурсійно-туристичну» діяльність. Але жоден із дослідників не пропонує розглядати діяльність ЧЕБ як праобраз станцій юних туристів або ж центрів дитячо-юнацького туризму. Ми ж вважаємо, що у Чернігові початок шкільного туризму слід відраховувати не від створення Чернігівської дитячої екскурсійно-туристичної станції 1948 р., а від заснування Чернігівського екскурсійного бюро 1920 р.

Закладання основ туристично-екскурсійної діяльності в Україні відбувалося у 10 рр. ХХ ст. Екскурсії широко застосовувалися у навчальному процесі нової трудової школи, у позашкільній освіті. Слід відмітити, що вже наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. педагоги звернули увагу на екскурсію та почали активно її використовувати у навчальному процесі. На жаль, бурхливі події української революції 1917–1919 рр. не дали можливості повною мірою реалізувати педагогічний потенціал туризму та

© Пилипенко Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент (Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка).

© Кириченко Владислав Віталійович – методист Центру туристично-оздоровчої та виховної роботи з дітьми та молоддю (м. Чернігів).

екскурсій. Можна стверджувати, що туристично-екскурсійна діяльність у радянських школах початку 1920-х рр. не виникла на порожньому місці. Так, ще 1915 р. в Києві були вперше організовані курси екскурсодів. Наступного року Кримсько-Кавказький клуб у Одесі започаткував курси для ознайомлення із місцевою природою. 1918 р. Ботанічний гурток Українського народного університету організував у Києві курси з природознавства. Зрештою 1919 р. Наркомосвіти у Києві запровадив курси з екскурсійної справи¹. Екскурсії використовувалися не лише для освіти, а і як форма організації дозвілля школярів. Т. Корнієнко виділяє такі педагогічні завдання, що ставилися перед екскурсією, як формою організації дозвілля наприкінці XIX – початку XX ст.: вони значно розширювали світогляд дитини, збагачували її власний життєвий досвід і уможливлювали отримання нових корисних знань; створювали умови для спілкування з різними людьми, що забезпечувало формування необхідних соціальних правил і норм поведінки; якнайкраще сприяли зміцненню фізичного та психічного здоров'я дитини².

До 1920 р. функціонувало кілька установ, які мали опікуватися екскурсійною справою. Але після чергової реформи екскурсійна діяльність була переведена у підпорядкування Екскурсійно-виставочно-музейного відділу (ЕВМ) Народного комісаріату освіти. Це дало можливість створити єдиний центр екскурсійної роботи в Україні. У залежності від місця розташування та об'єму виконуваної роботи вони поділялися на екскурсійні пункти, екскурсійні бази, екскурсійні бюро, екскурсійні комуни. Завершувала всю структуру Всеукраїнська екскурсійна база та Всеукраїнська екскурсійна комуна. Як стверджує В. Савчук, на початку 1920-х рр. «туристично-екскурсійна робота стала одним із найбільш пріоритетних напрямів діяльності регіональних органів освіти»³. Суголосно із загальнодержавними змінами у туристично-екскурсійній справі відбуваються зміни і на Чернігівщині. Проте вони мають свої особливості.

Ще до початку функціонування екскурсійно-туристичних установ у Чернігові у місті існувала традиція організації екскурсій для школярів, особливо у літній час. Так, у протоколах засідань Чернігівської гімназії Н. Н. Заостровської відзначалося, що учениці гімназії для задоволення художньо-естетичних потреб відвідують духовні святині міста: Троїцький та Єлецький монастирі, а також для них була організована подорож на пароплаві до Домницького монастиря⁴.

Формування та початковий етап розвитку туристично-екскурсійного руху на Чернігівщині було ускладнено тим, що не існувало єдиного методичного центру, який би координував цю діяльність. Так, у доповідній записці від Бюро з організації екскурсій до губнаросвіти відзначено, що «уже весной 1919 г. занятия в школах прекращены раньше, чем обычно и Губнаробразом было предложено остающееся до летних каникул время употребить на устройство экскурсий»⁵. Союз робітників освіти організував екскурсійну комісію, керувати якою було доручено С. Г. Баран-Бутовичу. Ця комісія повинна була організувати екскурсії для учнів чернігівських шкіл і «дати уявлення про історичне минуле м. Чернігова, про природу околиць Чернігова, про економічне життя, про здобутки культури в рамках місцевого життя»⁶. Незважаючи на дуже непрості часи, комісія повела більше 300 екскурсій⁷.

Централізація екскурсійної роботи, структурування відповідних закладів для організації роботи на місцях призвели до того, що на весні 1920 р. у Чернігові було створено Чернігівське екскурсійне бюро. Ініціаторами створення була Чернігівська Губнаросвіта. До складу екскурсійного бюро увійшли: Ю. С. Виноградський (начальник), С. Г. Баран-Бутович (інструктор), І. А. Шугаєвський (консультант з історії та археології), М. І. Жук (консультант з мистецтва), М. К. Шматько (консультант з промисловості та торгівлі), В. Є. Зубок (консультант з етнографії та літератури), А. А. Шумковський (консультант з географії та природознавства), А. С. Писаревський (діловод)⁸.

На думку деяких дослідників історії туризму, діяльність Чернігівського екскурсійного бюро є «переконаливим доказом активізації краєзнавчого руху» у 20-х рр.⁹

Однією із особливостей ЧЕБ була наукова спрямованість його діяльності:

«Экскурсионное бюро по каждому отделу достаточно детальный план деятельности на ближайшее время, маршруты экскурсий, с объяснительными к ним записями. Приступило и ведет энергичную подготовку экскурсий, а также надлежащего кадра руководителей»¹⁰. Опосередкованим підтвердженням цього твердження є кадровий склад Бюро з чітко розподіленими обов'язками учасників. Ю. С. Вигорадський був відомим краєзнавцем, В. А. Шугаєвський – директором Чернігівського музею, деякий час він працював інструктором з екскурсійної справи екскурсійно-музейно-виставочної частини Губполітосвіти, С. Г. Баран-Бутович – відомий краєзнавець.

У цей час ЧЕБ проводить екскурсії до історико-археологічного відділення музею, екскурсії з історичної топографії на Валу, організовує курси для слухачів з інших міст¹¹. Лекції з організації екскурсій для дітей, для слухачів курсів читав сам Баран-Бутович¹². У рамках курсів були проведені екскурсії на «язичницьке кладовище» (Болдині гори) та до старих і нових печер. Проводилися спеціальні екскурсії зі шкільними працівниками, щоб їх підготувати «в экскурсионном отношении к предстоящей осени»¹³.

Плани екскурсій розроблялися відповідно до вимог нової трудової школи, у якій був передбачений зв'язок з місцевим краєзнавчим матеріалом, з виробничою практикою, трудовим життям країни, рідного краю. Найдієвішою формою ознайомлення з усіма важливими галузями виробництва, суспільного життя, історичного минулого визначалася екскурсія. План роботи ЧЕБ складався з п'яти розділів:

1. Ботаніка:

Міський сад для ознайомлення з багаточисельними порадами дерев та кущів; луки та болота біля Десни; ліс у Подусівці. Відповідальним за розробку екскурсій призначався О. І. Товстоліс.

2. Фізико-географічні та геологічні екскурсії:

Відкладення льодовикового періоду за Троїцьким монастирем; яри; течія Стрижня. Відповідальний – В. А. Адаменко.

3. Промислово-технічні екскурсії:

Електрична станція (передбачалося, що екскурсії будуть проводитися зранку та ввечері); водокачка та водонапірна вежа; цегельні заводи «Губсовнархоза – бывший городской, Гинзбурга и Туровского, руководит экскурсиями студент Коган»¹⁴; клінкерний завод; чавунно-ливарний завод при ремісничому училищі; свічний завод; салотопний завод та миловарня у Чернігові та Подусівці; борошномельний млин, крупорушка, маслобійки; друкарня. Відповідальний – М. К. Шматько.

4. Історично-археологічні екскурсії:

До I Радянського музею; до II Радянського музею; до III Радянського музею; з історичної топографії; до язичницького кладовища (біля Троїцького монастиря); до Троїцького монастиря, в старі та нові печери, на могилу князя Чорного; Чернігівські собори: Катерининська церква, Єлецький монастир, П'ятницька церква; городище в Ялівщині, язичницьке кладовище у Берізках. Відповідальний – В. А. Шугаєвський.

5. Літературні та етнографічні екскурсії:

Літературна екскурсія Черніговом; до II Радянського музею з метою ознайомлення з діяльністю Шевченка, Куліша, Коцюбинського та інших; до I Радянського музею у етнографічний відділ; Черніговом – етнографічна; до найближчих сіл – етнографічна. Відповідальний – В. Є. Зубок.

У цей час цікаві процеси відбувалися у етнографічному та літературному відділах: В. Є. Зубок почав створювати окремий етнографічний музей. Етнографічні колекції, що зберігалися у приміщенні колишньої Земської управи, були тимчасово переведені до Педагогічного музею, при цьому складені описи експонатів¹⁵. На жаль, подальша робота з облаштування етнографічного музею була припинена. Причина була простою – брак коштів.

ЧЕБ запросило відомого чернігівського фотографа В. Гольдфайна «для производства фотографических снимков с памятников архитектуры, живописи и пр., так как предполагается составление экскурсионных альбомов и диапозитивов»¹⁶, що

свідчить про серйозні наміри співробітників Бюро та про перспективне планування власної діяльності.

Таким чином, на початковому етапі діяльності ЧЕБ робота концентрувалася на розробці маршрутів екскурсій, підготовці кадрів, навчанні шкільних працівників, науковій обробці матеріалів для екскурсій. У цей час ЧЕБ запропонувало створити екскурсбюро в Острі, Козельці, Новгороді-Сіверському, Любечі¹⁷.

Визначаючи велику роль екскурсій у навчанні, губернський відділ освіти розробив анкету для вчителів, яких приймали на роботу, з метою віднайти потенційних екскурсоводів.

Починаючи із 1920 р., після реорганізації позашкільного відділу Губкомосвіти, екскурсійною справою став опікуватися Головний Політосвітний комітет республіки. Комітет передусім спрямував свою діяльність на організацію єдиної мережі політ-установ УСРР. Значно мірою діяльність Комітету сприяла створенню єдиної системи екскурсійних закладів.

Безпосередньо на Чернігівщині процес реорганізації розпочався у лютому 1921 р.: увесь апарат позашкільного відділу реорганізували у Політпросвіт. До його складу входило чотири підвідділи. Екскурсійною діяльністю займався пропагандистський підвідділ у складі курсів та партійних шкіл, бібліотечно-бібліографічного, виставково-екскурсійного, лекційного бюро та відділу ліквідації безграмотності¹⁸.

У цей час відбуваються зміни у складі ЧЕБ: Ю.С. Виноградський від'їжджає на постійне місце проживання до Сосниці, і активність роботи Бюро зменшується. Проте завдяки енергії та умінню С. Г. Баран-Бутовича 1923 р. було організовано 144 екскурсії до музеїв для 14 шкіл, у яких брало участь 2160 учнів чернігівських шкіл, та 10 екскурсій до музеїв та історичних місць для вчителів та учнів Седнева¹⁹.

Але вже із 1924 р. робота, як було відмічено у звіті Бюро, пожвавлюється, і «екскурсионное дело быстро стало улучшаться»²⁰.

Ймовірно з цього часу посаду завідувача Чернігівським екскурсійним бюро займає С. Г. Баран-Бутович. Згодом Баран-Бутович керуватиме екскурсійним бюро музею і працюватиме там до 1935 р., коли його змусять написати заяву на звільнення за станом здоров'я та як не фахівця у музейній справі²¹. Характерною рисою цього періоду стає те, що екскурсійна справа була розрахована не лише на працівників освіти та школярів Чернігова, а більшою мірою на мешканців та гостей міста²². Цікаво, що до переліку екскурсій додали екскурсії до броварень, спиртозаводів та хімічних підприємств. Для цього були запрошені нові спеціалісти: Зенкевич та Фролов²³.

Чернігівське екскурсійне бюро займалося й науковою діяльністю. Так, були організовані та проведені 8 експедицій для дослідження неолітичних стоянок і поселень киеворуського періоду в околицях Чернігова. Окрім суто наукових цілей, розглядалася можливість створення екскурсійних пунктів на базі археологічних об'єктів.

Була продовжена робота з організації шкільних екскурсій. Спільно з Правлінням Союзу робітників освіти був складений план екскурсій для робітників освіти, деталізувалися теми екскурсій, проводилося наукове забезпечення екскурсій. За цей час (1924 р.) ЧЕБ провело 307 екскурсій для 7058 екскурсантів²⁴.

Висвітлити подальшу діяльність Чернігівського екскурсійного бюро на сьогодні складно через украй слабку джерельну базу. У наступні роки екскурсійна справа почала розвиватися у руслі піонерського руху в СРСР. Саме ж ЧЕБ перейшло спочатку у підпорядкування Чернігівського історичного музею, а потім повністю розчинилося у ньому²⁵. Головополітосвіта продовжувала ретельно контролювати екскурсійну справу у всьому СРСР, сама ж екскурсійна справа стала обов'язковою частиною підготовки політосвітпрацівників. У навчальному плані Харківського інституту народної освіти на неї відводилося до 37% учбового часу²⁶.

Отже, початок активної екскурсійної діяльності на Чернігівщині слід пов'язувати із 1919 роком, коли, не маючи чіткої програми та відповідних організацій, губнаросвіти рекомендував школам проводити екскурсії. Ключовою подією стало створення 27 березня 1920 р. з ініціативи Чернігівського Губкомосвіти Чернігівського екскурсійного бюро. Цю дату можна вважати початком систематичної екскурсійно-туристичної

діяльності на Чернігівщині. Особливістю цього періоду є те, що Бюро організувало екскурсії з широкого кола питань історії, культури, економіки, промисловості. Окрім того, Бюро займалося науковими дослідженнями археологічних пам'яток Чернігова та околиць. Головною проблемою у діяльності було не достатнє фінансування. Щоправда, це більше впливало на науково-експедиційну роботу²⁷, аніж на екскурсійну. Починаючи із 1924 р., рівень фінансування зростає.

ЧЕБ від самого початку використовувало елементи туризму у своїй діяльності. Так, активно організувалися одноденні туристичні походи (відповідно «Правил проведення туристських подорожей з учнівською та студентською молоддю України», такі походи класифікуються як ступеневі походи).

Особливістю Чернігівського екскурсійного бюро можна визначити те, що до 1924 р. воно діяло як самостійна структура. Сам же Чернігів протягом 1920-х рр., за оцінкою О. Костюкової, перетворився на один із центрів екскурсійних потоків²⁸.

1. Грибанова М. До питання про підготовку екскурсійних кадрів на початку ХХ ст. // Туристично-краєзнавчі дослідження: Збірник наукових статей. – Випуск 1. – Частина 2. – К., 1998. – С. 165, 168-169.

2. Корнієнко Т. Організація дозвілля школярів у вітчизняній педагогічній думці (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук «кандидат педагогічних наук.» / Корнієнко Тетяна – Харків, 2011. – С. 11.

3. Савчук В. Туристсько-екскурсійна робота в контексті розвитку краєзнавства у 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст. // Туристично-краєзнавчі дослідження: Збірник наукових статей. – Випуск 1. – Частина 2. – К., 1998. – С. 175.

4. Матвієнко С. Особливості організації дозвілля учнівської молоді Чернігівщини (початок ХХ століття) // Вісник Інституту розвитку дитини: зб. наук. пр. – 2011. – Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія. – Вип. 19. – С. 92.

5. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 314. – Арк.3.

6. Федорченко В. К., Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні. – К., 2002. – С. 57.

7. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 314. – Арк.3.

8. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 314. – Арк.4.

9. Федорченко В. К., Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні. – К., 2002. – С. 63.

10. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 314. – Арк.4.

11. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 314. – Арк.4.

12. Баран-Бутович С. Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій. – Чернігів, 1931 р. – 55 с.

13. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 314. – Арк.4.

14. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 314. – Арк.14.

15. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 314. – Арк.4.

16. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 314. – Арк.4.

17. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 314. – Арк.4.

18. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 634. – Арк.4-5.

19. Грибанова С. Огляд документів про розвиток туристсько-екскурсійної справи в Україні в 20-30 рр. ХХ ст. // Туристсько-краєзнавчі дослідження. – 2004. – Вип. 5. – С. 226.

20. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 1728. – Арк.97.

21. Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20-90-ті роки // Родові. Наукові записки до історії культури України. – 1996. – Число 2 (14). – С. 51.

22. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 1728. – Арк.98.

23. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 1728. – Арк.97.

24. ДАЧО. – Ф.Р-593, оп.1, спр. 1728. – Арк. 97.

25. Федорченко В. К., Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні – К., 2002. – С. 58.

26. Костюкова О. М. Краєзнавчо-екскурсійна справа в Україні в 20-х роках ХХ ст. : суспільно-політичний, освітній і культурологічний аспект. – Черкаси, 2010. – С. 28.

27. Ткаченко В.В. Доля українського краєзнавства у 20-30-і роки ХХ сторіччя // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 17. – С. 341.

28. Костюкова О.М. Краєзнавчо-екскурсійна справа в Україні в 20-х роках ХХ ст. : суспільно-політичний, освітній і культурологічний аспект. – Черкаси, 2010. – С. 162.

Стаття посвячена початковому етапу діяльності Чернігівського екскурсійного бюро (1920–1924 гг.). Автори аналізують структуру бюро, склад співробітників і їх обов'язки. Однією з головних особливостей ЧЕБ визначена наукова діяльність бюро. Автори пропонують розглядати ЧЕБ як передтечу станцій юних туристів, так як в своїй діяльності бюро активно використовувало туристичні методи.

Ключевые слова: Чернігівське екскурсійне бюро, екскурсія, туризм.

The article is devoted to the initial phase of the Bureau of Excursions in Chernihiv (1920-1924). The structures of the bureau, staff are analyzed. One of the main features of the bureau was the scientific activity. The authors suggest that the Bureau was the precursor of touristic clubs for youth in the USSR in the second half of the XX c.

Key words: the Bureau of Excursions in Chernihiv, excursion, tourism.

